

Przypadkowy dobór ziół i słaba wiedza na temat roślin albo dlaczego różnymi roślinami odganiano te same choroby w słowiańskim lecznictwie ludowym

SZCZEŚNIAK KRYSZYNA, 2022, *Świat zamów światem roślin na pograniczu wschodniej i zachodniej Słowiańszczyzny*, Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, s. 884.

Jadwiga Kozłowska-Doda

Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin, Polska
Maria Curie-Skłodowska University, Lublin, Poland
E-mail: jadwiga.kozlowska-doda@mail.umcs.pl
ORCID <https://orcid.org/0000-0001-7567-178X>
<https://ror.org/015h0qg34>

Streszczenie. Monografia Krystyny Szczesniak pt. *Świat zamów światem roślin na pograniczu wschodniej i zachodniej Słowiańszczyzny* (Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, s. 884) stanowi pogłębienie tematu przedstawionego w 2008 roku w opracowaniu pt. *Świat roślin światem ludzi na pograniczu wschodniej i zachodniej Słowiańszczyzny* (Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, s. 410). Celem publikacji K. Szczesniak było zgromadzenie kompleksowych informacji o zastosowaniu w lecznictwie ludowym roślin, zestawienie go z oficjalną medycyną oraz odnotowanie przy konkretnych roślinach rytualnych gatunków słownych, towarzyszących medycynie ludowej. Monografia uzupełnia dotychczasowe badania nad lecznictwem ludowym na terenie wschodniej i zachodniej Słowiańszczyzny oraz tzw. *zamowami*. Recenzowana praca zasługuje na uwagę nie tylko badaczy słowiańskiej kultury ludowej (folklorystów, etnolingwistów), ale także botaników i fitoterapeutów.

Słowa kluczowe: słowiańska kultura ludowa, zamowy, medycyna ludowa, rośliny, ludowy obraz świata

Random Selection of Herbs and Weak Knowledge of Plants or Why Different Plants Were Used to Treat the Same Diseases in Slavic Folk Medicine

Summary. Krystyna Szczesniak's monograph entitled *The World of Zamova as the World of Plants on the Border of Eastern and Western Slavic Lands* (Gdańsk: Gdańsk University Press 2022, p. 884) is a deepening of the theme presented in 2008 in the study entitled *The World of Plants as the World of People on the border of Eastern and Western Slavic Lands* (Gdańsk: Gdańsk University Press, p. 410). The purpose of K. Szczesniak's publication was a comprehensive collection of information on the use of plants in folk medicine, comparing it with official medicine and noting the verbal species accompanying folk medicine with specific ritual plants. The monograph complements the existing research

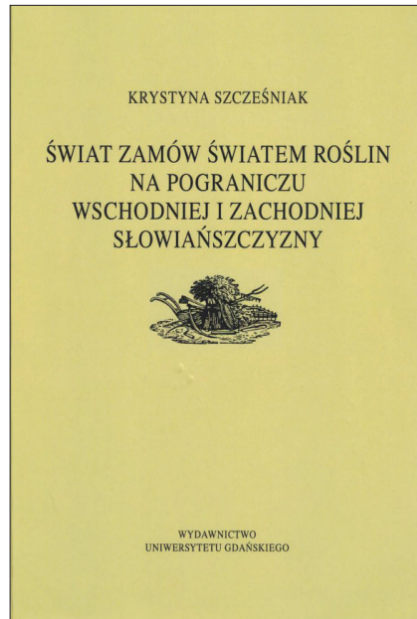
on folk medicine in the Eastern and Western Slavic regions and the so-called *zamova*. The reviewed work deserves the attention of not only researchers of Slavic folk culture (folklorists, ethnolinguists), but also botanists and phytotherapists.

Keywords: Slavic folk culture, *zamova*, folk medicine, plants, folk worldview

Santrauka. Krystynos Ščešniak monografijoje „Užkalbėjimų pasaulis kaip augalų pasaulis Rytų ir Vakarų slavų žemių pasienyje“ (Gdanskas: Gdasko universiteto leidykla, 2022, 884 p.) nuodugniau aptariama 2008 m. studijoje „Augalų pasaulis ir žmonių pasaulis Rytų ir Vakarų slavų žemių pasienyje“ (Gdanskas: Gdasko universiteto leidykla, 410 p.) nagrinėta tema. Publikacijos tikslas – pateikti išsamią informaciją apie augalų naudojamą liaudies medicinoje, palyginti su jų naudojimu oficialiojoje medicinoje, nurodyti tam tikrų konkrečių augalų ritualines žodines formules, vartojamas liaudies medicinoje. Monografija papildo esamus Rytų ir Vakarų slavų regionų liaudies medicinos ir vadinamųjų užkalbėjimų tyrimus. Recenzuojama monografija verta ne tik slavų liaudies kultūros tyrėjų (tautosakiniukų, etnolingvistų), bet ir botanikų bei fitoterapeutų dėmesio.

Reikšminiai žodžiai: slavų liaudies kultūra, užkalbėjimai, liaudies medicina, augalija

Recenzuota monografija została zapowiedziana przez jej autorkę jeszcze w roku 2008, to wówczas wydano część pierwszą, która w wersji poprawionej od 2013 roku dostępna jest także jako e-book w formacie pdf [Szcześniak 2008]. Trzeba zauważyć, że całość składająca się z dwóch części jest opracowaniem interdyscyplinarnym, w którym umiejętnie połączono tematykę językoznawczą z botaniczną, folklorystyczną, etnologiczną. Hasła do obu części pochodzą z białorusko-polsko-rosyjsko-łacińskiego słowniczka botanicznego Zośki Wieras [Veras 1924] oraz materiałów Elizy Orzeszkowej nadrukowanych w miesięczniku geograficzno-etnograficznym „Wisła” [Orzeszkowa 1888, 1890, 1891]. Pierwsza część jest bardzo dobrze znana badaczom etnobotaniki słowiańskiej¹, w bazie Google Scholar odnotowano bagatela 70 cytowań tego ważnego studium (Szcześniak: Świat roślin światem ludzi na pograniczu... – Google Scholar, <https://scholar.google.com/scholar?cite->

¹ Warto podkreślić, że bibliografia na temat etnobotaniki słowiańskiej jest bardzo bogata [Kolosova 2007]. W rozdziale *Historia badań świata roślinnego*, zamieszczonym w pierwszej części opracowania, autorka skupia się na badaniach polskich [Szcześniak 2008, 9–30].

s=3494187447711101626&as_sdt=2005&scioldt=0,5&hl=pl, data dostępu: 11.04.2024).

Fragmentem teoretycznym drugiej części opracowania stanowi dość obszerny *Wstęp do części drugiej* (s. 9–61). Doświadczona etnolingwistka z pokorą pisze o uzupełnieniu niektórych haseł roślin (głównie z uwagi na dodatkowe źródła), znaczącym poszerzeniu części dokumentacyjnej, ale także o poprawieniu dostrzeżonych błędów i nieściśłości (s. 9). W tym miejscu jednak zabrakło choć krótkiej definicji tytułowej *zamowy*, która owszem jest zdefiniowana w części pierwszej *Świat roślin światem ludzi na pograniczu wschodniej i zachodniej Słowiańszczyzny* [Szczęśniak 2008, 98–102], ale warto podkreślić, że w poszczególnych folklorystykach słowiańskich nadal brakuje precyzyjnego opisu tego gatunku słownego/magiczno-rytualnego, a czytelnik zapewne chciałby wiedzieć, która definicja jest bliższa autorce. To, że ten gatunek tekstu nadal fascynuje badaczy świadczy chociażby przytoczona literatura [np. Agapkina 2010; Paluch 1988 i 1989; Marczevska 2012; Wachcińska 2013; Valodzina 2023].

W tym miejscu warto zwrócić uwagę na segmenty mające swoje podtytuły: *Nazwy i etiologie chorób* (s. 13–31); *Choroby kobiece. Cięża i narodziny dziecka oraz jego choroby* (s. 32–38); *Choroby zwierząt* (s. 38–41); *Zastrzeżenia w zamowach* (s. 42); *Nazwa ogólna ziola, ziółka* (s. 43–44); *Ludowe nazwy roślin* (s. 44–45); *Elementy roślin wykorzystane w lekarowaniu* (s. 45–49); *Ludowe określenia leczenia* (s. 49–52); *Rośliny i ich części przywoływane w zamowach* (s. 52–53); *Miejsce i czas ludowych zabiegów leczniczych* (s. 53–54); *Liczby ważne w lekarowaniu* (s. 54–55) i *Moc poświęconych wianeczków i wiązanek. Ziółka poświęcone (zėłki)* (s. 56). Wiele z poruszonych tu kwestii znalazło swoje miejsce w pierwszej części (*Ludzie zajmujący się roślinami w lekarowaniu i wiedzmarowaniu* oraz *Dwa zbiory roślin z pogranicza zachodniej i wschodniej Słowiańszczyzny*).

Zwraca na siebie uwagę ludowe podejście do nazywania osób zajmujących się leczeniem chorych, np. jak wynika ze źródeł etnograficznych z regionu Kujaw oraz Pomorza, nazwę *wieźma* należałoby wyprowadzać od *wieźieć*, *wieźda* ‘mądrość’², a dziś są to wyrazy o konotacji negatywnej. Podobnie w materiałach Elizy Orzeszkowej i dawnego ludu nadniemeńskiego *wieźma* kojarzyła się z diabłem, przy czym nie tylko ona, ale i cały jej ród. Tymczasem *lekarzycha*, *szeptucha*, *szeptunka*, *znachorka*, *lekarka* były oceniane pozytywnie i darzone szacunkiem.

W części drugiej pojawia się nie tylko informacja o lecznictwie ludowym z wykorzystaniem roślin, ale także lecznictwie oficjalnym, pobrano je ze sto-

² Por.: psł. dial. **vėdma* ‘ta, która wie, tj. zna coś’ > ‘znająca czary, gusta, wieszczka’ [Boryś 2005, 692].

sownych źródeł (z jednej strony, materiałów źródłowych etnograficznych i folklorystycznych, z drugiej zaś, farmokopei, tj. spisu leków dopuszczonych w danym kraju do praktyki lekarskiej, wschodniosłowiańskiej i polskiej). W książce pokazano nie tylko różnice regionalne w lecznictwie ludowym, ale także różny dobór roślin do podobnych/takich samych dolegliwości, jak i leczenie tych samych chorób za pomocą różnych ziół.

W tym miejscu nie można pominąć nieścisłości w imionach i nazwiskach badaczy białoruskich, pojawiających się w obu częściach. Nazwisko białoruskiej folklorystki i etnolingwistki Tacciany Wałodziny/Tatstsyany Valodziny powinno wystąpić lub w transkrypcji/transliteracji z języka białoruskiego, lub rosyjskiego – Tatjana Wołodina/Tat'yana Volodina (por. na s. 16, 21 – Tatiana Valadina, choć w przypisie i w bibliografii w wersji cyrylicy zapis jest prawidłowy, s. 14 i 667). Występujące w pierwszej części w przypisie 388 nazwisko Bartoszewicz powinno należeć białoruskiej folklorystce Halinie Bartaszewicz, a nie Henrykowi Bartoszewiczowi [Szcześniak 2008, 99], w drugiej części autorka sama dostrzegła usterkę i ją poprawiła.

Trzon recenzowanego opracowania stanowi bardzo obszerny, skrupulatnie przygotowany *Słownik* (s. 63–650) poprzedzony krótkim *Wstępem do słownika* (s. 59–61). We wstępie gdańska badaczka po raz kolejny podkreśla i uczula czytelnika, że wbrew pozorom rośliny i preparaty przygotowane na ich podstawie nie zawsze są dla użytkownika bezpieczne. Wspomina także o trujących właściwościach niektórych roślin, o czym nie zawsze znajdzie się odnotowanie w słowniku. Medycyna oficjalna początkowo bazowała na medycynie ludowej, jednak, jak się okazało później po przeprowadzonych badaniach eksperymentalnych, nie zawsze lecznictwo ludowe okazywało się słuszne.

Hasło słownikowe ma swój schemat, składa się z nazwy głównej rośliny w postaci, która została odnotowana u Z. Wieras lub E. Orzeszkowej, po czym wymienione zostają wszystkie znane autorce nazwy w języku białoruskim, forma łacińska fitonimu oraz nazwy rosyjskie i polskie z jednoczesnym podaniem źródła. W dalszej kolejności wymieniono ludowe sposoby leczenia konkretną rośliną konkretnej dolegliwości, te informacje także uzupełnione zostały o dane źródłowe. K. Szcześniak słusznie zrezygnowała z podania całych tekstów magicznych, jak i paraleli w innych językach słowiańskich i tradycjach pozasłowiańskich, opracowanie i w obecnym kształcie przekracza objętość średnio statystycznego studium monograficznego. Badaczka odróżnia także lecznictwo tzw. *czarnej* i tzw. *białej* magii.

Poszczególne hasła w drugiej części są bardziej rozbudowane, np. *imbier* w części pierwszej liczy nieco ponad trzy linijki [Szcześniak 2008, 180], tymczasem w drugiej części jest to hasło blisko stronicowe (s. 245–246); *szalwia lekarska* – 17 linijek tekstu [Szcześniak 2008, 286] i blisko trzy strony tekstu w drugiej części (s. 550–552) itd. W porównaniu do pierwszej części słownik

zyskał nowe hasła, mianowicie: *ciernie, drzewo, kij, kolek, las, mchy, sęczek, słoma, wienik* ‘miotła z gałązek brzoźowych’, *ziarno, zboże* – wyrazy te nie są *stricte* fitonimami, ale często występują w *zamowach* białoruskich.

Wykaz odsyłaczy bibliograficznych i *Bibliografię* umieszczono w dalszej kolejności opracowania (s. 651–668). Mimo dość obszernej bibliografii zabrakło w niej kilku ważnych pozycji (m.in. Agapkina 2010; Paluch 1988 i 1989; Piekarczyk 2004; Marczevska 2012; Wachcińska 2013; Waniakowa 2012; Valodzina, Grynevič, Kuharonak, Šrubok 2019; Valodzina 2021).

Pomysłowym i nowoczesnym rozwiązaniem zastosowanym przez autorkę jest *Spis zdjęć*, opatrzony w link i kod QR (zamiast płyty CD, w którą wyposażona została część pierwsza), dzięki takiemu zabiegowi można się zapoznać ze zdjęciami wielu roślin i pobrać je w razie potrzeby. Podkreślić warto estetycznie przygotowaną szatę graficzną i redakcyjną drugiej części opracowania.

Indeksy nazw roślin są bardzo pożyteczne z uwagi na fakt wykorzystania tych samych roślin w leczeniu różnych chorób, np. *ajer* (16 przykładów), *sie-mię lniane* (24), *skrzyp polny* (18), *макрəу* (4). Podzielone zostały na *Nazwy zapisane łacinką* (s. 673–747), *Nazwy zapisane cyrylicą* (s. 747–871) oraz *Nazwy łacińskie* (s. 871–884). Roślinne hasła główne można znaleźć w *Nazwach zapisanych łacinką* (są one wytłuszczone) lub w *Nazwach łacińskich*.

Dobrze byłoby zaopatrzyć tak ważne opracowanie leksykograficzne i etnolingwistyczne w streszczenie w języku polskim, białoruskim i angielskim. Taki abstrakt zamieszczony w bazach pomógłby zainteresowanym badaczom Słowiańszczyzny w dotarciu do dwuczęściowego słownika, któremu Krystyna Szcześniak poświęciła ponad dwie dekady swojej działalności naukowej. W załączonej bibliografii imponująca jest liczba artykułów naukowych w czasopismach i rozdziałów w monografiach wieloautorskich, dwadzieścia pięć z nich poświęcono leczeniu za pomocą roślin. A książka, jak zaznacza sama autorka, przeznaczona jest nie tylko dla folklorystów, etnolingwistów, ale także botaników oraz wszystkich interesujących się światem roślin i leczeniem roślinami dawniej i dziś.

Bibliografia

AGAPKINA, T., 2010. *Vostočnoslavjanskije lečebnyje zagovory v sravnitel'nom osveščeenii. Siužetika i obraz mira*. Moskwa: Indrik.

BORYŚ, W., 2005. *Słownik etymologiczny języka polskiego*. Kraków: Wydawnictwo Literackie.

KOLOSOVA, V., 2007. *Slavjanskaja fol'kloristika – Etnobotanika – bibliografija*. slava.org/folklor/bibliografii/tematiczeskie/166-biblio-etnobotanika [11.04.2024].

MARCZEWSKA, M., 2012. *Ja cię zamawiam, ja cię wypędzam... Choroba. Studium językowo-kulturowe*. Kielce: Wydawnictwo UJK.

NEBŽEGOVSKAJA-BARTMINSKAJA, S., 2005. Šla boljačka s Bolentina... Konceptualizacija bolezni v pol'skom jazyke i v pol'skih narodnyh zagovorah. In *Zagovornyj tekst. Genesis i struktura*. Moskva: Indrik, 309–325.

ORZESZKOWA, E., 1888. Ludzie i kwiaty nad Niemnem, „Wisła”, t. II, z. 2, 3–15; t. III, s. 675–703.

ORZESZKOWA, E., 1890. Ludzie i kwiaty nad Niemnem, „Wisła”, t. IV, z. 1, 1–31.

ORZESZKOWA, E., 1891. Ludzie i kwiaty nad Niemnem, „Wisła”, t. V, 235–247.

PALUCH, A., 1988. *Świat roślin w tradycyjnych praktykach leczniczych wsi polskiej*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.

PALUCH, A., 1989. „Zerwij ziele z dziewięciu miedz...” *Ziolołecznictwo ludowe w Polsce w XIX i początku XX wieku*. Wrocław: Polskie Towarzystwo Ludoznawcze.

PIEKARCZYK, D., 2004. *Kwiaty we współczesnym językowym obrazie świata*. Lublin: Wydawnictwo UMCS.

SZCZEŚNIAK, K., 2008. *Świat roślin światem ludzi na pograniczu wschodniej i zachodniej Słowiańszczyzny*. Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego.

VALODZINA, T., 2023. Niameckija lekavyja zamovy: grupy, matyvy, belaruskija paraleli. In VALODZINA, T. *Deutsche Krankheitsbeschwörungen: Klassifizierung, Motivik, belarussische Parallelen*. Minsk: Belaruskaja navuka.

VALODZINA, T., GRYNEVIČ, J., KUHARONAK, T., ŠRUBOK, A., 2019. *Rasliny ū sisteme tradycyjnyh vedaŭ belarusau*. Minsk: Belaruskaja navuka.

VALODZINA, T., 2021. Belaruskija i pol'skija zamovy: ad paraleljaŭ da agul'naj siużetna-matyŭnaj prastory, *Studia Bialorutenistyczne*, 15. 133–151. DOI:10.17951/sb.2021.15.133-151.

VERAS, Z., 1924. *Belaruska-pol'ska-rasejska-lacinski sloŭnik*. Vilna.

WACHCIŃSKA, O., 2013. *Polskie zamówienie ludowe. Tekst i kontekst*. Starogard Gdański: Agencja DB.

WANIAKOWA, J., 2012. *Polskie gwarowe nazwy dziko rosnących roślin zielnych na tle słowiańskim. Zagadnienia ogólne*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.

Received 2024-04-16

Accepted 2024-06-24